

نگاهی به نسخه خطی تذکره زعفران زار کشمیر[♦]

کریم نجفی برزگر*

تذکره نویسی در هند دارای پیشینه تاریخی چشمگیری است و به طور کلی سیر آن را به پنج دوره تقسیم کرده اند:

۱. از ابتدای سلطنت رسمی مسلمانان در هند به سال ۶۰۲ تا سال ۹۳۲ هجری؛
۲. از ابتدای سلطنت تیموریان در هند در سال ۹۳۲ هجری با بنیان گذاری ظهیرالدین محمد بابر تا پایان حکومت شاهجهان در سال ۱۰۶۸ هجری؛
۳. از ابتدای سلطنت اورنگزیب در سال ۱۰۶۹ هجری تا آغاز سلطه انگلیس در سال ۱۲۷۴ هجری؛
۴. از ابتدای سلطه انگلیس در هند تا سال ۱۳۴۹ هجری؛
۵. از پایان سلطه انگلیس تا دوره معاصر.

در این ادوار طولانی تذکره های بی شماری در سرزمین هند به رشته تحریر درآمده که در آنها به شرح حال شعرا، عرفا، سلاطین، حکام، اطباء، خوشنویسان، نثرنویسان، محدثان، علما، فقها، فیلسوفان و... پرداخته شده است. البته بیشتر تذکره ها به سوانح حیات شاعران و صوفیان اختصاص یافته و به طور کلی آن چه در هند انجام گرفته، نسبت به ایران از کم و کیف بیشتری برخوردار بوده است، زیرا اولین تذکره شناخته شده فارسی موسوم به باب الالباب در شبه قاره تألیف محمد عوفی است. وی در سال

♦ این تذکره با تصحیح و توضیح نگارنده از سوی انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران در سال ۱۳۸۸ هـ ش انتشار یافته است.

* عضو هیئت علمی دانشگاه پیام نور (ایران) و رایزن فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، دهلی نو.

۶۱۸ هجری این تذکره را تألیف نموده، در آن به ذکر شاهان، شاهزادگان، وزراء، علما و فضایی که شعری سرودند، پرداخته است.

قابل ذکر است که در همین دوره در سال ۶۰۲ هجری اولین تاریخ فارسی سرزمین هند موسوم به تاج المآثر^۱ نیز توسط حسن نظامی نیشابوری به دستور اولین حاکم دوره سلطنت یعنی قطب‌الدین ایبک به رشته تحریر درآمد.

در واقع تذکره‌نویسی نیز نوعی تاریخ‌نگاری است که مورد اهتمام حکام و سلاطین نیز بوده است و لذا تذکره‌های تخصصی در هند مصداق نخستین تحولات در روند تذکره‌نویسی بوده که از جمله آنها می‌توان به روضه‌السلاطین فخری هروی در سال ۹۶۰ هجری که درباره هشتاد تن از سلاطین شاعر و همچنین تذکره میخانه عبدالنبی قزوینی در سال ۱۰۲۸ هجری (درباره سرایندگان ساقی‌نامه‌ها) اشاره نمود.

نکته قابل ذکر این است که بسیاری از نخستین مؤلفان تذکره‌های محلی و منطقه‌ای هندیان هستند که از جمله آنها می‌توان از تذکره‌های مربوط به شعرای خطه کشمیر نام برد. با ظهور اسلام در کشمیر زمینه‌های فروغ افشانی زبان و ادب فارسی به‌ویژه فرهنگ ایرانی فراهم گشت. مهاجرت صنوف مختلف مسلمانان اعم از عرفا، علما و شعرا از ایران و دیگر مناطق فارسی زبان همچون خراسان، سمرقند، بخارا، مرو و هرات در توسعه فرهنگ ایران زمین در کشمیر از اهمیت خاصی برخوردار بوده، به‌ویژه پذیرش اسلام از سوی حاکمان و سلاطین کشمیر در جهت تقویت گرایش‌های مردمی و حمایت از فعالیت‌های عرفا و علمای دین، بیش از گذشته نقش آفرین بوده است.

با گرایش «رینچن» اولین حاکم کشمیر به اسلام در سال ۷۲۵ هجری و حاکمیت سلاطین بعدی همچون میر شمس‌الدین، سلطان جمشید، سلطان علاء‌الدین، سلطان شهاب‌الدین و به‌ویژه سلطان قطب‌الدین و جانشینان او چون سلطان سکندر و سلطان علی شاه، عرفا و علمای دین نه تنها در بین مردم، بلکه نزد سلاطین نیز از جایگاه والایی برخوردار شدند.

۱. این کتاب به تصحیح استاد سید امیر حسن عابدی در سال ۱۳۸۷ هـ ش در مرکز تحقیقات فارسی راینزی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، دهلی نو انتشار یافته است.

در زمان حاکمیت سلطان قطب‌الدین، که اوضاع اجتماعی کشمیر شرایط مناسبی داشت میر سید علی همدانی با هفتصد نفر از اهل فضل و دانش و حرفه و صنعت برای خروج از مظالم تیمور، سرزمین کشمیر را برای اقامت و فعالیت برگزیده و در سال ۷۸۳ هجری بدانجا مهاجرت نمودند.

میر سید علی همدانی با همراهان هنرمند خود چنان در تبلیغ دین و فرهنگ ایران کوشید که سرزمین کشمیر نام «ایران صغیر» به خود گرفت.

با توسعه اسلام در کشمیر، نه تنها احداث بناهای دینی، خانقاه‌ها، مساجد و حسینیه‌ها رونق خاصی یافت، بلکه زبان فارسی نیز در دوره حاکمیت سلطان زین‌العابدین (۱۳۷۳-۱۳۵۴ م) زبان رسمی دربار گردید.

در دوره حکومت او تعاطی در زبان‌شناسی به‌ویژه ترجمه‌نگاری و اقتباس رونق قابل توجهی یافت و لذا ملا احمد کشمیری دستور گرفت که «راج‌ترنگینی»^۱ تألیف پاندیت کلهن را به فارسی ترجمه نماید و همچنین اثر ارزشمند دیگری موسوم به «کتبه‌سرت ساگر یا دریای اسمار»^۲ به فارسی ترجمه گردید و نیز «سری‌وارا (Srivara)» مأموریت یافت و کتاب یوسف و زلیخای جامی را به سانسکریت کثاکاوتوکا (Sanskrit Kathkautuka) برگرداند.

از شعرایی که در این دوره با حمایت‌های سلطان زین‌العابدین و پس از او «حسین شاه چک» (۷۰-۱۵۶۳ م) رشد و نبوغ یافتند می‌توان از «منطقی، فصیحی، ملیحی، جمیل، نادری و میر علی» نام برد.

۱. راج‌ترنگینی به معنی «دریای شاهان» یا «بحرالملوک» از پاندیت کلهن، تاریخ‌نویس و شاعر حماسه‌سرای کشمیری در سال ۱۱۴۹ میلادی آن را به زبان سانسکریت نه‌نظم درآورد. دویست و هشتاد سال پس از تألیف «راج‌ترنگینی»، ملا احمد کشمیری به فرمان زین‌العابدین سلطان کشمیر (۸۷۹-۸۲۷ ه/ ۱۴۷۴-۱۴۲۳ م) آن را به فارسی برگردانید.

۲. «کتبه‌سرت ساگر» یا «دریای اسمار» در قرن نهم هجری به دستور پادشاه وقت کشمیر سلطان زین‌العابدین به زبان فارسی آمیخته به عربی برگردان شد سپس در عهد اکبر شاه تیموری (۱۰۱۴-۹۶۳ ه/ ۱۶۰۵-۱۵۵۶ م) و به دستور وی توسط مصطفی خالقداد عباسی به فارسی یکدست درآمد و این کتاب با نام «دریای اسمار» به تصحیح دکتر تارا چند و پروفیسور سید امیر حسن عابدی توسط مرکز تحقیقات فارسی راینی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در دهلی‌نو در سال ۱۳۷۵ ه/ش ۱۹۹۷ م انتشار یافت.

یکی از دوره‌هایی که زبان و ادب فارسی در کشمیر رونق ویژه‌ای یافت، دوره حکومت گورکانیان هند بود، این دوره که حدود دو قرن به طول انجامید و اوج روابط

فرهنگی آنها با حکومت صفویان در ایران بود،

زعفرانزار کشمیر عنوان
تذکره‌ای است که در اواخر
قرن سیزدهم هجری در شهر
لکهنو، مرکز حکومت شیعه در
هند به سبک تحریر درآمد.

کشمیر نه تنها مورد توجه صنوف مختلف ایرانیان به‌ویژه شعرا و عرفا قرار گرفت، بلکه خاندان تیموری هند نیز که بعضاً از نژاد ایرانی و تحت تأثیر فرهنگ ایران بودند، خدمات قابل توجهی به شکوفایی زبان و ادب فارسی به‌ویژه فرهنگ ایرانی در کشمیر داشتند.

سپاهیان جلال‌الدین محمد اکبر شاه (۱۰۱۴-۹۶۳ هـ) پس از فتح کشمیر در سال ۹۹۵ هـ/۱۵۸۶ م، عمران و آبادی راه‌های منتهی به دره بسیار زیبای کشمیر را به‌دستور اکبر که عاشق و فریفته حسن و زیبایی این خطه بود، آغاز نمودند. در این خصوص فیضی دکنی شاعر دربار وی این پیروزی بزرگ را در اشعار خود چنین سروده است.

به‌حکم خسرو والا ز تیشه کوه کنان	هزار جوی روان کرد صاف‌تر از شیر
چنان به‌کوه و کمر خاره را تراشیدند	که بهر کوب شاهی سزد ممر و مسیر
هزار قافله شوق می‌کند شب‌گیر	که بار عیش گشاید به‌عرضه کشمیر
تبارک الله از آن عرصه‌ای که دیدن او	ورق‌نگار خیال است نقشبند ضمیر
هوای او متنوع چو فکرت نقاش	زمین او متلون چو صفحه تصویر
غبار او بتوان خواند چشم را دارو	گیاه او بتوان گفت روح را اکسیر
به‌تن موافقت آب او چو ابره و گل	به‌جان مناسبت باد او چو شکر و شیر
به‌پیش فیض نسیمش دم مسیح سموم	به‌نزد آب روانش زلال خضر غدیر
دیار دلکش کشمیر را مسخر کرد	بدان صفت که سلیمان پری کند تسخیر

جهانگیر نیز در دوره خود نسبت به منطقه سرسبز و رؤیایی کشمیر بسیار علاقه‌مند بود و در دوره حکومت خود هشت مرتبه به کشمیر رفت که شش مرتبه آن به اتفاق همسرش نورجهان بود.

در عهد شاهجهانی و عالمگیری نیز شاهد نواسنجی، نغمه پردازی و شعرسرایی شاعران ایرانی در این سرزمین هستیم که از آن میان طالب آملی، حاجی محمد جان

قدسی، میرزا ابوطالب کلیم کاشانی، ظفر خان احسن و آصف خان بیش از دیگران اشتهار دارند. حاجی محمد جان قدسی که زادگاهش مشهد مقدس بوده در عهد شاهجهان وارد هند شد و در دربار او به لقب «ملک الشعرايي» منزلت یافت. او که در غزل سرایی بی نظیر و در فصاحت و بلاغت سرآمد معاصران خود بود، ظفرنامه شاهجهان را به سلک نظم درآورد.

در عهد عالمگیری نیز شخصیت‌های برجسته‌ای چون عاقل خان رازی زینت بخش دربار بودند و اشعاری در وصف و زیبایی بهشت گونه کشمیر سرودند که از آن جمله است:

بی‌رنج مُحال است به فردوس رسیدن هموار ره گلشن کشمیر ندارد
طغرای مشهدی نیز که در اواخر عهد عالمگیری در بین شاعران همعصر خود نبوغ
بیشتری داشت در توصیف کشمیر اشعاری دارد که دو بیت آن در وصف موسم خزان
کشمیر سروده شده و بسیار مشهور است:

کشمیر بود فصل خزان، عالم نور بر طالب فیض دیدنش هست ضرور
گویی که درین باغ چمن ساز فضا آورده نهال شعله از خرمن طور
به هر حال دوره سلاطین تیموری در هند بهترین دوره رشد و شکوفایی زبان و ادب
فارسی و فرهنگ ایرانی در هند بود.

از میان شعرا و ادیبان برجسته این دوره می‌توان از بابا داوود خاکی، شیخ یعقوب
صرفی، خواجه حبیب الله فتوت، ملا مظهر علی مظهري، مولانا عبدالرحمن اوجی،
ملا ذهنی، مولانا ندیم، شیخ فصیح‌الدین انصاری فصیحی، مولانا فطرتی، ملا سراج‌الدین
فروغی، ملا محسن فانی، محمد طاهر غنی، عبدالرسول استغنا، منشی محمد رفیع رافع،
میرزا داراب بیگ جويا، ملک شهید لاله، حاجی محمد اسلم سالم، محمد رضا مشتاق،
ملا عبدالحکیم ساطع، محمد اشرف یکتا نام‌نبرد که در تذکره زعفران‌زار کشمیر نیز شرح
حال آنان آمده است.

پس از دوره با شکوه سلاطین گورکانی علی رغم ضعف و فتور زبان و ادب
فارسی عده‌ای از حکام در گوشه و کنار این سرزمین همچنان از زبان فارسی و فرهنگ
ایرانی حمایت بی‌دریغ نمودند.

«سوکه‌جی وان مال (Sukhjivan Mal)» در دوره حکومتش (۶۲-۱۷۵۴ م) عده‌ای از شعرای برجسته را مورد حمایت سخاوتمندانه خود قرار داد که منشأ خدمات فرهنگی گردیدند و از جمله آنها می‌توان از شائق، سامی، توفیق، محتشم خان فدا،

از شعرایی که در این دوره با حمایت‌های سلطان زین‌العابدین و پس از او «حسین شاه چک» (۷۰-۱۵۶۳ م) رشد و نبوغ یافتند می‌توان از «منطقی، فصیحی، ملیحی، جمیل، نادری و میر علی» نام برد.

محو، منشی بهوانی داس کاجرو، نیکو، دایا رام کاجرو و خوشدل نام‌برد که تحت حاکمیت سیکها (۴۶-۱۸۱۹ م) و دوگراها (۱۹۴۶-۱۸۴۶ م) قرار داشتند و همچنین شعرای دیگری همچون میرزا مهدی مجرم (م: ۱۸۹۵ م) ملّا حمیدالله شاه‌آبادی (م: ۱۲۴۶ هـ)، خواجه حسن کول شرعی (م: ۱۲۹۸ هـ)،

خواجه محمد شاه وفا و وهاب پاره (۱۹۱۴-۱۸۴۵ م) نام‌برد که منشأ خدمات علمی و ادبی برای جامعه هند گردیدند.

همچنین در زمان مهاراجه «رنبیر سینگ» (۸۵-۱۸۵۷ م) کتاب‌های بسیاری در موضوعات دینی و عبادی هندوها به‌زبان فارسی ترجمه گردید و به‌ویژه آثار تخلیقی در قالب ترجمه و تألیف به‌رشته تحریر درآمد.

زعفران‌زار کشمیر نسخه نویافته

زعفران‌زار کشمیر عنوان تذکره‌ای است که در اواخر قرن سیزدهم هجری در شهر لکهنو، مرکز حکومت شیعه در هند به‌سلک تحریر درآمد.

آن مقطع زمانی که این کتاب نگارش یافت هندوستان زیر سلطه حکومت بریتانیا بود و خطه اوده با مرکزیت لکهنو زیر نظر نواب‌ها که توسط حکام بریتانیا تعیین می‌شدند اداره می‌شد.

در این دوره به‌رغم سلطه انگلیسی‌ها که زبان و ادب فارسی رو به‌افول نهاده بود، رقم بی‌شماری از علمای هند که دانش‌آموختگان حوزه‌های دینی بودند، آثار قابل توجهی را به‌زبان فارسی به‌رشته تحریر درآوردند. یکی از آثار ارزشمند زعفران‌زار کشمیر است این نسخه خطی گرانبها توسط استاد ارجمند جناب آقای پروفیسور توفیق

ه. سبحانی در اختیار اینجانب قرار گرفت. از آنجا که اوراق نسخه نامرتب و با خط نستعلیق شکسته و بدون شماره‌گذاری تحریر یافته بود و به‌ویژه عنوان تذکره و نام مؤلف آن نیز نامعلوم بود، پس از مدت‌ها تفحص و تحقیق در مطالب کتاب با مشاهده جمله «تاریخ ولادت نور چشمی ام محمد مهدی»^۱ روزنه‌امیدی برایم گشوده شد.

به‌تذکره‌های علمای هند مراجعه نمودم تا شاید از نام فرزندان آنها به مؤلف تذکره زعفران‌زار پی ببرم؛ از جمله تذکره‌هایی که این راه مشکل را برایم هموار کرد، مطلع انوار مرحوم علامه سید مرتضی حسین صدرالافاضل بود که خود از دانش‌آموختگان جامعه سلطانیه لکهنو بود. در تذکره آن مرحوم، علاوه بر ذکر فرزندان مؤلف، تألیفات او از جمله زعفران‌زار نیز ذکر شده بود.^۲

برای تکمیل بررسی‌های خود، مآخذ دیگر از جمله الذریعه الی تصانیف الشیعه مرحوم علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی را نیز مورد مطالعه و مقایسه قرار دادم.^۳

در این کتاب، دو عنوان زعفران‌زار وجود دارد که هر دو به‌زبان فارسی است؛ نخستین کتاب، اثر تاج‌العلما سید علی محمد بن سلطان‌العلما محمد بن سید دلدار علی نقوی نصیرآبادی متوفای ۱۳۱۲ هجری است. دومی اثر مولوی میرزا محمد علی بن محمد صادق بن مهدی لکهنوی صاحب نجوم السماء است که در سال ۱۳۰۹ هجری وفات یافته است.

شرح حال فرزندان مؤلف، بازعفران‌زار دومی که متعلق به میرزا محمد علی لکهنوی است تطبیق داده شد و با تصریح مطلع انوار در خصوص این که فرزندان مؤلف خود از علمای معروف بودند به شرح حال آنها در همین کتاب مراجعه نمودم، با بررسی این موضوع معلوم شد که مؤلف زعفران‌زار همان مؤلف نجوم السماء است که صاحب الذریعه نیز آن را ذکر نموده است.^۴

۱. نسخه خطی، ص ۸۲.

۲. مطلع انوار، ص ۵۷۹.

۳. الذریعه، ج ۱۲، ص ۴۰.

۴. مطلع انوار، ص ۶۲۱.

۵. الذریعه، ج ۲۴، ص ۸۱.

براساس آنچه در مطلع انوار و الذریعه آمده است، میرزا محمد مهدی فرزند دیگر میرزا محمد علی است که تکمله‌ای بر نجوم السماء نیز نوشته^۱ و میرزا محمد هادی فرزند دیگرش در کتاب تجلیات عباس آثار پدرش از جمله زعفرانزار را ذکر نموده است.^۲

برای یافتن نسخه دوم با اکثر کتابخانه‌های هند در شهرهای لکهنو، کشمیر، حیدرآباد، پتنا، رامپور و حتی مرکز تحقیقات فارسی در اسلام‌آباد مکاتبه کردم و نهایتاً به این نتیجه رسیدم که نسخه دیگری از این تذکره وجود ندارد.

پس از حروفچینی کتاب معلوم شد که مؤلف در بخش اول، توصیفی از خطه دلبذرکشمیر جنت‌نظیر آورده و در ضمن به معرفی تعدادی از شعرای آن منطقه پرداخته و در بخش دوم اشعار و نیز تکمله مربوط به هر شاعر را به صورت پراکنده و بعضاً در حواشی و در چند جای کتاب آورده که این بخش نیز با زحمت بسیار پس از تنظیم به صورت الفبایی ترتیب داده شد.

در متن کتاب، تعداد زیادی کلمات محلی نیز مورد استفاده قرار گرفته بود که برای ضبط دقیق‌تر آن به کتاب‌هایی از جمله راج‌ترنگینی، تاریخ حسن و وجیزالتواریخ که درباره تاریخ و شعرای سرزمین کشمیر تحریر یافته مراجعه و با بهره‌گیری از نکات ارزنده آن آثار، مطالب قابل استفاده‌ای برای توضیح بیشتر متن زعفرانزار اقتباس گردید.

در نثر و نظم کتاب افتادگی‌های وجود داشت که با مراجعه به دیگر تذکره‌ها از جمله تذکره شعرای کشمیر حسام‌الدین راشدی اصلاح گردید.

موضوع قابل ذکر دیگر این است که مؤلف در مقدمه تذکره تصریح نموده که آن تذکره را "حسب فرمان واجب‌الاذعان یکی از بزرگان به جمع و تألیف شتافته و امتثالاً للامرامسعود اقدام بر این امر نموده" است، اما در متن کتاب ذکری از آن شخص که امر به تألیف این تذکره نموده، در میان نیامده است.

۱. این تکمله توسط کتابخانه حضرت آیت الله العظمی نجفی مرعشی^(ره) در سال ۱۳۹۷ هـ به چاپ رسیده است.

۲. تجلیات عباس، ص ۲۸۰.

با تفحص در آثار علمای معاصر مؤلف، کتابی که از آن شخصیت بزرگ ذکری نموده، تکملة نجوم السماء فرزندش میرزا محمد مهدی است که در این باره چنین تصریح فرموده است:

”زعفران‌زار که در احوال شعرای اهل کشمیر است به‌امر جناب عالم جلیل‌الشأن مجتهد رفیع‌المکان جناب مولانا السید ابوالحسن بن سید علی‌شاه طاب ثراهما تحریر فرموده بودند“^۱.

سلسله نسب و ولادت میرزا محمد علی

براساس کتاب مضامین عزیز لکهنوی نسب میرزا محمد علی مؤلف زعفران‌زار کشمیر چنین ذکر گردیده است:

”میرزا محمد علی بن میرزا محمد صادق بن میرزا محمد مهدی بن میرزا محمد کاظم بن میرزا محمد جعفر شیرازی است که در ۱۳ رجب سال ۱۲۶۰ هجری در شهر لکهنو ولادت یافت. جدّ اعلاّی ایشان میرزا محمد جعفر در زمان سلطنت شاهان اوده در اختیار سلطان نصیرالدین (۳۷-۱۸۲۷ م) بود.“

تحصیلات عالیّه

میرزا محمد علی در محیط علمی، فرهنگی و مذهبی شهر لکهنو پرورش یافت و علوم و فنون مختلف را نزد اساتید مبرّز فراگرفت. فقه و اصول را نزد فرزندان علامه سید دلدار علی سید محمد سلطان‌العلماء (۱۲۸۴-۱۱۹۹ هـ/ ۱۸۶۷-۱۷۸۴ م)^۲ و سید حسین سیدالعلماء (۱۲۷۳-۱۲۱۱ هـ/ ۱۸۵۶-۱۷۹۶ م)^۳ تفسیر و حدیث را نزد مولانا علامه سید حامد حسین نیشابوری (۱۳۰۶-۱۲۴۶ هـ/ ۱۸۸۸-۱۸۳۰ م) صاحب عبقات‌الانوار؛ علوم حکمیّه، طب و فلسفه را نزد راجه امداد علی خان کتوری (م: ۱۲۹۲ هـ/ ۱۸۷۵ م)^۴ و

۱. تکملة نجوم السماء، ص ۱۳۱.

۲. مطلع انوار، ص ۴۵۵.

۳. همان، ص ۱۹۱.

۴. همان، ص ۱۵۶.

۵. همان، ص ۱۱۰.

ادبیات را نزد مولانا مفتی محمد عباس شوشتری (۱۳۰۶-۱۲۲۴ هـ/۱۸۸۹-۱۸۰۹ م) فراگرفت.

میرزا محمد علی از علمایی بود که در کسب علوم، جهد بلیغ داشت و نه تنها به اساتید خود بسیار اعتقاد و ارادت داشت، بلکه همواره از سوی آنها مورد احترام و اعزاز قرار می‌گرفت.^۱

چنانکه علامه میر حامد حسین، صاحب *عقب‌الانوار* درباره او چنین می‌نویسد:
 "الفاضل السعيد والولى الرشيد الصفي الحميد الالمعي الزكي اللوذعي الذكي المولوى
 ميرزا محمد على ممن حاز قصب السبق فى العلم و البدائه و احكم مرائر التحقيق
 و اتقن الصناعة و اخذ العلوم من الاعلام الاجلّه و وافق الاكابر الذين هم رؤساء الملة
 و هو لى بالخصوص قديم الوداد الثقه و المختص بمرافقتى و المنوه بالاعتماد والركون
 و الثقة"^۲.

تألیفات میرزا محمد علی

شیخ آقا بزرگ تهرانی در *الذریعه* آثار میرزا محمد علی را چهار عنوان ذکر نموده است:

۱. *نجوم السماء فى تراجم العلماء*.

۲. *زعفران‌زار*.

۳. *روضه‌الازهار*.

۴. *مجمع‌الفوائد*.

ایشان در خصوص آثار میرزا محمد علی، اظهاراتی را به بدین شرح آورده است:
 "نجوم السماء اثری است به زبان فارسی که مؤلف آن میرزا محمد علی بن صادق
 بن مهدی کشمیری که شاگرد میر عباس شوشتری و میر حامد حسین نیشابوری
 صاحب *عقب‌الانوار* است، شرح حال علمای سده‌های یازده تا سیزده هجری را
 تحریر نموده است.

۱. *مطلع انوار*، ص ۵۵۸.

۲. *تجلیات عباس*، ص ۲۸۰.

مؤلف، این کتاب را به امر استادش علامه میر حامد حسین در سنه ۱۲۸۶ هجری تألیف نمود و برای هر قرن یک نجم قرار داد. نجم اول و دوم و قسمتی از سوم به سلک تحریر درآمد، اما عمر مبارکش در تکمیل نجم سوم کفاف نداد و لذا این کتاب در سنه ۱۳۰۳ هجری در هند به چاپ رسید. فرزند ایشان میرزا محمد هادی - معروف به عزیز - در تجلیات آورده که پدرش در ۱۳ رجب ۱۲۶۰ هجری متولد و در ذی قعدة ۱۳۰۹ هجری رحلت نمود. از آثار او روضة الازهار، زعفران زار و مجمع الفوائد باقی مانده است. فرزندش میرزا محمد هادی دیوانی دارد و فرزند دیگرش محمد مهدی تکمله نجوم السماء را به انجام رسانیده است.^۱

وجه تسمیه زعفران زار

یکی از گلزارهای این سرزمین جنت نظیر زعفران زار بودن آن است. مؤلف کتاب راج ترنگینی، پاندیت کلهن کشمیری در سال ۵۴۵ هجری آن را به صورت منظومه‌ای به زبان سانسکریت سروده و در سال ۹۹۷ هجری توسط ملا شاه محمد شاه آبادی کشمیری به نثر فارسی ترجمه شده است. او درباره کشمیر می نویسد:

”کشمیر آن است که آب آن در هوای گرم، سرد و در هوای سرد گرم است و از جمله خوبی های آن زعفران زار است.“

انتخاب نام این تذکره به زعفران زار که دربرگیرنده اشعار شاعران و سخنوران خطه دلپذیر کشمیر است، اشاره تلمیحی است به یکی از خواص و ویژگی های زعفران در طب قدیم که ویژگی خنده برانگیزی و نشاطدهندگی آن است و این تذکره نیز از سرسبزی و طربانگیزی آن سرزمین که با اشعار زیبای شعرا به تصویر کشانده، حکایت دارد، چنانکه در متن این تذکره، مؤلف بیتی را از میر سیّد عطاءالله رضوی در این خصوص ذکر نموده که فرمود:

۱. مطلع انوار، ص ۶۲۱.

زعفران خورده است گویی صبحدم از آفتاب

ورنه بی دردیست یکدم عمر و خندان زیستن

و همچنین شعرای دیگر در این خصوص آورده‌اند:

از آن میوه زعفران ریز شد که چون زعفران شادی انگیز شد

(نظامی گنجوی)

ز روی عدو شاد شد روز جنگ که دل را بود شادی از زعفران

(عیاضی سرخسی)

شد دل طاووس شاد از شنبلید از بهر آنک زعفران رنگست و دل را شاد دارد زعفران

(امیر معزی نیشابوری)

تا طبیعت زعفران را رنگ اعدای تو دید مایه شادی جدا کرد از مزاج زعفران

(سنایی غزنوی)

ویژگی های زعفران زار

۱- نسخه منحصر به فرد خط مؤلف.

دلایل متقنی وجود دارد که این نسخه به خط مؤلف می‌باشد:

دلیل اول: تصریح مؤلف تذکره است که فرمود: "این تذکره را حسب فرمان واجب

الاذعان یکی از بزرگان، به جمع و تألیف شتافتم."

دلیل دوم: تصریح فرزندش میرزا محمد مهدی است که فرمود پدرم زعفران زار را

به امر جناب مولانا السید ابوالحسن تحریر فرموده بودند.

دلیل سوم: تصریح نوه مؤلف یعنی میرزا محمد جعفر، فرزند میرزا محمد هادی بن

میرزا محمد علی معروف به «حیات لکهنوی» است که از شعرای برجسته و

غزل سرای عصر حاضر بود که آثار ارزشمندی از او باقی مانده^۱ است. ایشان پس

از اطلاع یافتن از تذکره زعفران زار که از آثار نایاب جد بزرگش بوده، بسیار

۱. وی در سال ۲۰۰۷ م درگذشت. از او چهار دیوان شعر باقی مانده که عبارتند از: حصار آب، ندی کے پارک منظر، دریا رواں رہے، وسلیہ و نیز دو اثر مرحوم پدرش عزیز لکهنوی را موسوم به انجم کده و ارواق عزیز مرتب نموده است. (خبرنامه علمی، اردو آکادمی، دهلی، سالانه ایوارد، ۱۹۹۸ م.)

شادمان شد و عواطف و احساسات قلبی خود را طی نامه‌ای تقدیم فرموده و تصریح نمودند که این اثر را میرزا محمد علی به قلم خودش تألیف کرده است.^۱ **دلیل چهارم:** قرینه آشکار بر این تصریحات، خط خوردگی‌های بعضی از جملات در جای جای نسخه خطی است و چنانکه اگر کاتبی آن را تحریر می‌کرد، لازم بود برای زیبایی کتابت قلم خوردگی‌ها را که به زیبایی کتاب خدشه وارد می‌سازد، برطرف کند.

۲- این تذکره دارای دو بخش عمده است:

در بخش اول معرفی تاریخچه کشمیر که بنا به روایاتی محل هبوط حضرت آدم و حوا بوده و در این خصوص مطالبی از ارباب کتب و سیر در ذکر بعضی حالات پاکیزه سمات آن بلده طیبه و مقام کریم که دری از ابواب جنت النعیم است، آورده شده و طلیعه آن از کتاب مجالس المؤمنین قاضی نورالله شوشتری است که در دوره جلال الدین محمد اکبر، پادشاه گورکانی هند قاضی القضاات دربار او بوده است.

در ادامه ذکری از تاریخ گرایش مردم کشمیر به مذهب شیعه آمده که سهم قابل توجهی از تشیع کشمیر در مهاجرت میر سید علی همدانی با ۷۰۰ نفر اهل علم و قلم و حرف مختلف به سرزمین کشمیر بوده که نام ایران صغیر را از آن خود ساخت. چنانکه علامه اقبال لاهوری در ستایش و تجلیل از او فرمود:

آفرید آن مرد ایران صغیر با هنرهای غریب و دلپذیر

در ادامه بخش اول نسخه خطی مقدمه‌ای در توضیح وجه تسمیه کشمیر به جنت نظیر اختصاص یافت و مطالبی از تاریخ مرآة الاولیاء و نوادر الاخبار بابا رفیع الدین بلخی، تاریخ حشمت کشمیر و نیز عجایب البلدان عبدالسمیع بیرجندی ذکر گردیده است. در خاتمه این بخش به طور مبسوط به عجایب و طلسمات این خطه دلپذیر پرداخته شده که در مطلع آن توصیف حکیم ابوالقاسم فردوسی است که فرمود:

چو کشمیر شهری دگر در جهان نبینند کسی آشکار و نهان

و نیز به تفصیل قصیده جمال الدین متخلص به عرفی شیرازی ذکر گردیده که فرمود:

۱. رجوع شود به مقدمه کتاب یادداشت حیات لکهنوی.

هر سوخته جانی که به کشمیر درآید
بنگر که ز فیضش چه شود گوهر یکتا
فردوس به دروازه کشمیر رسیده است
زیبایی کشمیر گرش باعث عشوه است
این سبزه و این چشمه و این لاله و این گل
و در خاتمه آمده است:

کشمیر بهشت بی در و دیوار است تا چشم کند کار، گل و گلزار است

در بخش دوم کتاب به ذکر شعرای سرزمین زعفرانزار کشمیر پرداخته و به رغم اختصار کتاب، شرح حال ۱۳۳ تن از شعرای کشمیری را که برخی از آنها را در هیچ منبع دیگری نمی توان یافت، ذکر نموده است.

۳- در بعضی اشعار این تذکره از کلمات هندی نیز در اشعار فارسی استفاده شده،

از جمله اشعاری که شیخ محسن فانی کشمیری در مدح ظفر خان آورده است:

نو بهار آمد به سیر گلشن هندوستان
چشم مردم از سواد هند روشن می شود
در چمن هر صبح مینا سر کند راگ بسنت
چنبه می گیرد چو نرگس دست گلچینی به زر
گل ز شبنم هار چنبیلی به گردن افکند
باغ و صحرا سبز شد از فیض ابر نو بهار

در این اشعار کلمات هندی مورد استفاده شده بدین شرح است:

بجر کلیان: آذرخش، صاعقه.

پَسنت: یکی از جشن های هند است که می توان به آن جشن بهار گفت.

پان: یک نوع برگ سبز گرمسیری است که عده ای از مردم هند آن را پیچانده در دهان می گذارند و می جویند.

چنبه: بوته گلی که دارای گل های طلایی و خوشبوست.

چنبیلی: گل یاسمین.

راگ: دستگاهی در هنر موسیقی.

مینا: یک نوع پرنده.

هار: حلقه گردن.

۴- مؤلف این تذکره چون از علمای شیعه بوده و شیعیان نیز در بین مسلمانان جایگاه ویژه‌ای دارند، اشعاری را در مدح و منزلت مولا علی^(ع) آورده است، از جمله ابیاتی

از شیخ یعقوب صرفی کشمیری اظهار داشته:

اولیا و اصفیا را سید و مولی، علی ^(ع)	وال من والاه علیاً، عاد من عادی، علی ^(ع)
پیشه من عاشقی و منت ایزد را که هست	در طریق عشق‌بازی پیشوای ما، علی ^(ع)
حق عیان از مصطفی ^(ص) و مصطفی از مرتضی	باء بسم الله نبی و نقطه آن با علی ^(ع)
اوست دریای علوم و دُرّ دریای یقین	بوالعجب سِری که هم دُر است و هم دریا، علی ^(ع)
هیچ می‌دانی که او را چیست نسبت با نبی؟	با محمد مثل هارونست با موسی، علی ^(ع)
صرفی بیدل ضعیف و نفس غدارش قویست	جای امداد است وقت دستگیری، یا علی ^(ع)

۵- میرزا محمد علی با توجه به ارادت و اخلاص ویژه‌ای که به استاد محبوبش مفتی محمد عباس داشت، در اوراقی از آخر کتاب ذکری از آثار او من جمله کتاب *ظلّ ممدود* که از منشآت و مکاتیب وی می‌باشد و نیز کتاب *روائح القرآن* اشعاری را ذکر کرده و *حُسن ختام تذکره زعفران زار* را به چند *غزل* عرفانی استادش بدین شرح مزین نموده است:

چه خوش است نیمه شبها سر کوی یار بودن	دم پر شرر برآوردن و بی‌قرار بودن
من و تو درین گلستان چو گل و چو ابرنیشان	ز تو غنچه سان تبسم من و اشکبار بودن
چو حیات ماست فانی چه غم و چه شادمانی	به خمار باده خوشتر که به هوشیار بودن
تو که معدن طلائی به نگاه کیمیایی	ز غبار من چه خواهی، زر خوش عیار بودن
تو که جنس عیب پوشی به هنر نمی‌فروشی	چه عبادت تو کردن چه گناهکار بودن
به دل چو غنچه تنگی، چه زخم سری به سنگی	که چو لاله‌زار باید همه داغدار بودن
بگذشت عمر سید بد و نیک و خوب و فاسد	اثری نماند الا همه شرمسار بودن

منابع

۱. آقا بزرگ تهرانی، آقا محسن: *الذریعة الی تصانیف الشیعة*، دارالاضواء، بیروت، ۱۴۰۳ هـ/ ۱۹۸۳ م.
۲. حسنی لکهنوی، حکیم عبدالحی بن فخرالدین الحسنی: *نزهة الخواطر و بهجة المسامع و النواظر*، دائرة المعارف العثمانیه، حیدرآباد، ۱۳۸۳ تا ۱۳۹۹ هجری، هشت مجلد.

۳. صدرافاضل، سید مرتضی حسین: مطلع انوار، خراسان اسلامک ریسرچ سنتر، کراچی، ۱۴۰۲ هـ/ ۱۹۸۱ م.
۴. علی کشمیری، میرزا محمد: نجوم السما، تکملہ... میرزا محمد مهدی لکهنوی کشمیری، به اهتمام حضرت آیت الله العظمی نجفی مرعشی^(ره)، مکتبه بصیرتی، ۱۳۹۷ هجری.
۵. علی کشمیری، میرزا محمد: نجوم السما، چاپ لکهنو، ۱۳۰۳ هجری، جلد اول.